

A REGIONÁLIS FEJLŐDÉS ÚTJAI: GLOBÁLISTÓL A LOKÁLISIG

(Ways of Regional Development: from Globality to Locality)

GEORGES BENKO¹

A térgazdaság fogalmi keretei között a lokális a regionálisnak míg a globális a nemzetközinek feleltethető meg. A lokális-globális fogalompár nemcsak, mint a tudományos vizsgálódás tárgyra vonatkozó ellentétpár jelenik meg, hanem módszertani ellentéteket is felvet.

A „helyi környezetre” (régióra vagy vidékre) egy sajátos természeti, társadalmi, intézményi atmoszféra, vagy más szóval, a „regionális önállóság” jellemző. A helyi önállóságon alapulnak a többi régióval fennálló - többé-kevésbé előnyös - kapcsolatok. A más térségekhez való viszonyulás alapját képező összehasonlítás a tér belső struktúráját veszi elsősorban célba. Ezt a megközelítést nem nevezhetjük „globálisan” strukturalistának.

Éppen ellenkezőleg, a globális megközelítés a legtágabb struktúrában elfoglalt pozíciói alapján határozza meg a régiókat: eszerint a régió (és jellemzői) a regionális kölcsönhatások (interregionalisme) terméke. Ez a megközelítés magyarázza például a „centrum-periféria” viszonylatokat.

Ez a módszertani konfliktus nemrégiben új fordulatot vett: vita kerekedett a *régiók közötti* (azaz a nemzetközi) munkamegosztás és az *endogén fejlődés* fogalmairól, és ennek egyik jellegzetes formájáról, az *ipari körzetről*. Erről a vitáról szól ez a tanulmány. A vita korántsem csak elméleti jellegű, hiszen a világ - és ezzel együtt szemléletünk is - változik, mi pedig újabb és újabb, a valóságban bekövetkezett változásokat magyarázni próbáló tipológiákat állítunk fel.

A tanulmány első és a második része a háború előtti és utáni, „ortodox” elméleteket - a városhierarchia elméleteit, a strukturalista elméleteket, ill. a „fejlődési stratégia” és a „függőségi elmélet” párharcát - veszi górcső alá. A harmadik rész bemutatja az „endogén” elmélet megújulását, a negyedik pedig a vita legutóbbi eredményeit ismerteti. A felsorolt elemek hordozzák a lokális és globális fogalompár dialektikáját.

Az első ortodoxia: a városhierarchia

A térgazdaság (a regionális, vagy városgazdaság) első teoretikusai, a Jénai Iskola megalapítói (Christaller 1933, Lösch, 1940) a következő kérdést vetették fel: homogén térben (például, egy mező- és rétgazdálkodási célokra hasznosított vidéken) miként alakulnak ki az ipari vagy a terciér tevékenységgel jellemezhető városi koncentrációk? Hogyan jön létre a hierarchia (a méretet, a szolgáltatások skáláját, azaz a jólétet figyelembe véve) az egyes agglomerációk között?

A válasz egyszerűnek tűnik: a mikroökonómia elmélete szerint ez a folyamat a gazdaság profit-maximalizáló, költség-minimalizáló természetéből következik. Minden (ipari) termék és szolgáltatás előállítása meghatározott szinten válik optimálissá (méretgazdaságosság). Ennek az optimumnak egy, a homogén térben megjelenő kereslet feleltethető meg. Ha a termelő egy téregységet lát el a homogén térben termékeivel, a szállítási költségek (az áruszállítási költségek és a beszállítók, illetve fogyasztók útiköltségei) minimálisak lesznek. A városi termelés „központi helyek” hálózataiba kezd szerveződni és a - kedvező esetben hatszögletű formákba rendeződő - hálózatok egységei alkotják a teret. Christaller szerint, minél ritkábbak, különlegesebbek a szolgáltatások (illetve, minél nagyobb tömegű termelésnél tapasztalhatunk méretgazdaságosságot), annál nagyobb méretűek a hatszögletű hálózati téregységek. Ha feltételezzük, hogy a hálózatok többségének csomópontjában egy-egy város van, és gondolatban összekapcsoljuk a „csomópontok központjai” körül létrejött hálózatokat, akkor szabályosan rajzolódhatnak ki előttünk azok a centrumok, melyek a másodrendű városokat vonzzák.

Az optimalizáló „láthatatlan kéznek” köszönhetően így alakult ki a városi hierarchia a metropolisz operájától a falvak egyszerű szatócs boltjáig. Ne intézzük el azonban egy kézlegyintéssel ezt az elméletet. Mind az észak-európai és az észak-amerikai tágas síkságokat, mind a Franciaországtól szent Oroszország nyugati részéig terjedő területeket vizsgálva (nem véletlen, hogy Jénában született meg ez az elmélet) többé-kevésbé nyomon követhetjük ezt a modellt. Az elmélet mindenképpen továbbgondolkodásra ösztönöz.

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy *strukturális sémáról* van szó. Egy „központi hely” mérete és tevékenységi köre a hierarchikus városi térben elfoglalt helyétől függ. Egyes kisvárosok esetében, például, bizonyos nagyobb jelentőséggel bíró tevékenységek, szolgáltatások azért szegényesek, hiányosak, mert e tevékenységek „helyét” már egy nagyobb, a hierarchiában magasabban álló, város foglalta el. Végül is, nem épülhet minden városban opera, nagyáruház, vagy egyetem. *Wallerstein* (1974) és *Braudel* (1979) „világgazdasági” elméleti sémája alapján magyarázni tudjuk ezt a jelenséget: egyes agglomerációk („központok”) „sikeréből” szükségszerűen következik, hogy a másik oldalon létrejöjjenek a „központokhoz” kapcsolódó alacsonyabb rendű perifériák. Az „alacsony rendűség”, persze, viszonylagos fogalom: a legkisebb városi hely is mindig egy periféria középpontja - egy sokkal finomabb szerkezetű hálózatban természetesen.

De hogyan foghatjuk meg azt a bizonyos „láthatatlan kezét”, amely az értékesebb tevékenységeket végül is egyes metropoliszokba tömöríti? Első pillantásra azt mondhatjuk, hogy mindez a verseny játékszabályaiból és az optimalizálás individualista jellegéből természetesen következik. A vállalatok úgy foglalják el helyüket a térben, hogy versenytársaiktól minél messzebbre, klienseikhez pedig minél közelebb kerüljenek.

Ez azonban így nem igaz. Először is köztudott, hogy minden központban sok, egymással versenyben álló és ugyanazt a szolgáltatást nyújtó vállalatot találunk. Ezt a jelenséget akár ugyanabban az utcában is megfigyelhetjük (gondoljunk például a konfekció árut forgalmazó üzletek szűk utcácskáira Párizs belvárosában). Ez a „tözsde”, a „piac” (piac a szó eredeti értelmében, gondoljunk például egy „állatvásárra”) hatása: oda kell települni, ahol a vevők az egyes szolgáltatásokat,

vagy árukat keresik, és a közismert helyen gyűlnék össze azok, akik ugyanazt a szolgáltatást, vagy árut kínálják. Nem egy vállalat, hanem a vállalatok agglomerációja foglal el és lát el egy téregységet. Ezzel máris elérkeztünk a „körzet” (district) fogalmához! Amikor azonban vizsgálódásunk során hálózatonként csak egy-egy termelési és szolgáltatási egységgel találkozunk, joggal feltételezhetjük, hogy nem a verseny, hanem egy szervezet tervszerű telepítésének következménye a „hely” elfoglalása. Az egyház a plébániákat és püspökségeket a falvakba és városokba helyezte el (és nagyon gyakran ez vonzotta oda a városi armatúrát); az állam elemi iskolákat, középiskolákat, egyetemeket, kórházakat telepített le. Ezzel, annak érdekében, hogy szolgáltatásokkal lásson el egy területet, tudatosan megszilárdította a városi hierarchiát...

Egyes általános egyensúlyi elméletet valló teoretikusok *Hotelling* (1929) játékelméletének paradoxonát használták fel a verseny ellenére létrejövő agglomerálódási hatás bizonyítására. A fürdőváros strandján működő két fagyaltárusnak az lett volna az érdeke, hogy felosszák egymás közt a strandot, oly módon, hogy az egyik árus a strand első negyedébe, a másik a strand harmadik negyedébe helyezi el fagyaltos bódéját. De mivel szerettek volna egy kicsit „lecsipni” a másik területéből, mindketten a strand közepén telepedtek le, így viszont elveszítették a strand szélein napozó vevőiket!

Nem valami meggyőző azonban ez - a nem-kooperatív játékre alapuló - magyarázat; hiszen azért telepszik le a két árus a strand közepén, mert a vevők tudják, hogy ott vannak a fagyaltárusok (nem beszélve a napozókrém, a napszemüveg, stb. árusairól). Az agglomerálódás nem egy mindent elsöprő perverz hatás. Sőt, ellenkezőleg, a versenytársakra mindez pozitív hatást gyakorol, és megfigyelhetjük az *agglomerálódás hatását*: az ágazaton belül jelentkezik az agglomerálódás gazdaságossága (a fagyaltot készítésének helye mellett árusítják), míg az ágazaton túl a közelség hatása érvényesül (napozókrémet is vásárolnak, miközben már nyalogatják a kezükben lévő fagyaltot).

Ez, az agglomerálódásból magából következő, az ágazat szempontjából azonban külső hatás a Jénai Iskola által kidolgozott elmélet másik hiányosságára is felhívja a figyelmet. Miért kell kiindulni abból, hogy a hálózatok csomópontjában metropoliszokat találunk? Mert, vallják a „külső hatások” teoretikusai, nemcsak az elszigetelhető piaci tranzakciók érvényesülnek: a "nagyság mámore", a verseny, az informális csere, az árakban ki nem fejezett kölcsönösség hatása mind az agglomerálódás irányába mutat - és íme, újra szembetalálkozunk az *atmoszféa elméletével* (mint például, *Marshallnál*, majd 70 év múlva *Becattininél*).

Így, a legstrukturalistábbnak nevezhető, a legfunkcionalistább területi közigazgatási döntéseket ihlető térelmélet instabil, és mennyiségi ismérvekkel ki nem fejezhető alapokon nyugszik, egy olyan - az agglomerálódásra jellemző - nem piaci szerveződési elven, amelyre legfeljebb a felsőszintű közigazgatási döntések vannak ösztönző hatással. Összefoglalva: bizonyos városok sikeresebbek másoknál, mert „megérdemlik” ezt a sikert. Ezekben a városokban a gazdasági és (kulturális) élet aktívabb, a lakosság együttműködési készsége fejlettebb. A térbeli hierarchia tehát *okozat*, és nem ok: minden város fejlődhetne, ha hasonló tulajdonságokkal rendelkezne.

Ha úgy fogjuk fel a várost (és az azt körülvevő régiót, amely hozzájárul a város fejlődéséhez) mint közösségi tárgyat, - akkor, mintha csak Möbius szalagján haladnánk előre - hirtelen, az összes társadalomtudományra jellemző "kettősség" (az egymással szemben álló elméletek, társadalomtudományi megközelítések egyidejű jelenléte) tárul fel előttünk: a holizmus és az individualizmus, a struktúra és a fejlődési pálya, azaz, a téranalízis nyelvére lefordítva, a „globális” és „lokális”. E két pólus között ütközik a 60-as évek két nagy térbeli „ortodox elmélete”.

Lemaradás vagy függőség?

A háború utáni ortodoxiák

A központi helyek hierarchiáját magyarázó elméletnek legnagyobb gyengesége minden bizonnyal az, hogy a rendszert homogén térbe helyezik el. Homogén térben valóban feltételezhető a városi hierarchia strukturálódása (a piacnak, a külső hatásoknak, vagy a közigazgatási döntéseknek tulajdoníthatóan). A probléma azonban az, hogy a régiók, országok, egymáshoz hasonlítva, nem homogén térségek. Normandiában, Hessenben, vagy Mazúriában valóban kialakultak az egymáshoz struktúrájukban hasonló Christaller-féle hierarchizált városhálózatok, ugyanakkor, mivel ezek térsége - egymáshoz hasonlítva - igen heterogén, a hálózatban található városok társadalmi összetétele, gazdagsága nagy mértékű különbséget mutat. Az egyik fejlettebb, a másik kevésbé fejlett, és bár Párizsban és Saõ Paulóban is vannak ipari területek, lakónegyedek, gazdag és szegény városrészek, Párizs nem Saõ Paulo.

Az 1960-as, 1970-es években régiók, országok és a területükön található városok egyenlőtlen fejlődését magyarázó elméletek jelennek meg két, egymással szemben álló ortodoxiában. Eleinte a gazdasági tevékenységek térbeli fejlődésével kapcsolatos elméletet fogadják el. Eszerint, *Colin Clark* (1951) történelmi sémája alapján, minden földrajzi térségnek (régiónak, országnak) át kell mennie valamennyi fejlődési szakaszon: a pre-indusztriális (primer), az indusztriális (szekunder), és a poszt-indusztriális (tercier vagy kvaterner) időszakokon. Az országok azonban különböző időpontokban állnak a rajthoz, és ebből fakad, hogy a történelem adott pillanataiban egyes országok relatíve elmaradottabbak más országokhoz képest. Ezen alapszik *W. Rostow* (1963) *fejlődési fokozatainak elmélete*. A földrajzi terek fáziskülönbségei mentén legfejlettebb zónákban kifejlesztett új termékek - a termék-ciklus végén - elértéktelenednek, és az "újdonságok" termelése áthelyeződik a fejletlenebb régiókba (*Vernon* 1966, *termék-ciklus elmélete*).

A *Clark-Rostow-Vernon* féle modell a nagyobb léptékekkel mérő elméletek osztályozása alapján nem tekinthető „globálisan strukturalista” modellnek. E szerint nincs semmi akadálya annak, hogy az utolsó, kvaterner szakaszban, valamennyi ország fejlődési pályája hasonló belső struktúra felé konvergáljon. Az egyes országok relatív „lemaradása” nem feltétlenül strukturális okokra vezethető vissza: a történelem véletleneinek tulajdonítható, hogy *belső* strukturális okok miatt egyes országok előbb álltak a rajthoz mint mások.

A genealógiai megközelítéssel dolgozó és az országok „perszonalitását” kutató elméletek a Weber-i vállalkozói erkölcsre, az első ipari forradalom során nélkülözhetetlenné váló nyersanyagokra, és a feudalizmus hanyatlására (amely lehetővé tette, hogy a burzsoázia megjelenjen a történelem színpadán) szoktak hivatkozni akkor, amikor egy ország „fejlettségét” vagy „perszonalitását” próbálják magyarázni. Ebből következik, hogy egyes országok „lemaradása” belső okokkal magyarázható: az éghajlat okozta problémákkal, sajátos társadalmi struktúrákkal, konzervatív ideológiákkal stb. Egy-egy ország kiválása, kiemelkedése belső reformok következménye is lehet. Ez a felemelkedés pozitív hatást gyakorolhat más országok fejlődésére: az utolsók - felhasználva mások megszerzett tudását és ismereteit - „beérhetik” az elsőket... Ebben az értelemben ez az ortodoxia az „individualista” metodológián alapul (a „kollektív egyének” az országoknak feleltethetők meg).

Ezzel az ortodoxiával áll szemben egy globális strukturalista megközelítés, a *függőség elmélete* és ennek különböző változatai. Ez az elmélet azt sugallja, hogy egyes országok elmaradottsága és mások fejlettsége ugyanazon okokra vezethető vissza, azaz, ez utóbbiak gazdagsága az elmaradottak nyomorából táplálkozik. Valamikor még lehetséges volt saját erőre támaszkodva eljutni az ipari kapitalizmus szakaszába, de a politikai uralmi viszonyok, majd a világpiaci verseny tartósan elzárta az utat az újonnan jöttek előtt. Így alakult ki és erősödött meg a *nemzetközi munkamegosztás* az uralkodó - ipari és terciér jellegű - *gazdasági központok* és az általuk uralt - mezőgazdasági termékeket és nyersanyagokat exportáló - *periféria* között. Az egyenlőtlen csere lehetetlenné tette, hogy a periférián a kiemelkedéshez szükséges eszközök felhalmozódjanak, míg a centrum egyre növekedő versenyképessége egyre magasabbra emelte a „lécezt” az újonnan jövő versenyzők előtt.

A második megközelítés regionális szintű alkalmazásával megmagyarázhatóvá vált a francia, brit, vagy az észak-amerikai régiók egyenlőtlen fejlődése. Az 1960-as évek végétől azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy egyes periférikus területek iparosodni kezdtek. Magyarázhatjuk-e ezt a jelenséget *Rostow és Vernon* paradigmájával, amely szerint ezek az országok az elértéktelenedett ipari termelésre alapozva próbálnak meg kiemelkedni és fejlődni? A tényeket nem lehet kétségbe vonni, ám ezek a folyamatok nem vezetnek szükségszerűen az országok felzárkózásához, a tér homogénné válásához. Valójában mindig elfogadott volt az a vélemény, hogy az ipari társadalmakon belül, a régiók között az egyenlőtlenség minőségi szintjei alakultak ki, ezt azonban inkább *egyidejű komplementaritásnak* tekintették, mint *időben eltolódott hasonlóságnak*. Ami a francia régiók közötti munkamegosztást illeti, a háború előtti mezőgazdaság/ipar komplementaritás helyébe, *új régiók közötti munkamegosztás* lépett. Az új régiók közötti munkamegosztásra jellemző, hogy ugyanabban a termelési ágban a termelő tevékenység három funkciója jelenik meg egy időben: az ötlet, a minőségi termelés és a rutinszerű termelés, összeszerelés. Ezt a hármas beosztást, a fordista termelési modellteként tekintették a „tudományos” munkaszervezés végső formájának, és térbeli megjelenését *ágazati körforgásnak* nevezték el.

Ez a tézis gyorsan nagy népszerűsége tette szert, és az 1970-es évek végén a harmadik világ iparosodó országainak megjelenésével, egy „új ortodoxia” kialakulásához vezetett: az új nemzetközi munkamegosztás elméletéhez (Fröbel, Heinrichs, Kreyes 1980). A fejlett országok (vagy régiók) egyrészt a gazdasági irányítás és a fő piacok központi régióivá váltak, másrészt a élőmunkát igénylő - és végső soron saját piacaikra irányuló - termelést „térben áthelyezték” a sokkal szegényebb és kevésbé képzett munkaerővel rendelkező régiókba.

A világgazdaságot uraló, az ipari munkamegosztást is magába foglaló „globális strukturalizmus” kissé korai általánosítása nyomban ellenállást váltott ki a teoretikusok sőt még a „régióközi új munkamegosztás” hívei között is (Aydalot 1984, Lipietz 1985, 1986, 1990b, Massey 1984). Kétségtelen, hogy a Franciaországhoz hasonló, politikailag homogén területeken a vállalatok képesek kiterjeszteni térkapcsolataikat az egyenlőtlenül fejlett régiókra, és a termelő üzemeket, illetve az alvállalkozások kapcsolati rendszerét áthelyezik az „elmaradott” régiókba. Nemzetközi szinten (ahol ezt a strukturáló szerepet a multinacionális cégeken belül oldják meg) az ilyen sémában nem veszik figyelembe a helyi társadalom autonómiáját, az érintett állam szerepét, a helyi társadalmi viszonyok és kapcsolatok természetét, az érintett állam által ellenőrzött szabályozási rendszert stb.

A reguláció módszerének fejlődése Franciaországban ezen - az állam által - intézményesített kompromisszumok jelentőségére és a kompromisszumokkal ösztönzött „felhalmozási rendszerre” is felhívta a figyelmet. Ha a nemzetközi vállalatok ki akarják terjeszteni ágazati pályáikat más országokban (mint ahogy erre korábban regionális szinten sor került), akkor egy sokkal önállóbb szervezettel, az érintett állammal és annak intézményeivel találják szemben magukat.

A valóságban a „globális/lokális” kettősség az ágazati pályák elméletével együtt jelent meg. Doreen Massey így írt erről (1978): „Lipietznél (1977) a régiók hol saját maguk - genealógiájuk - által, hol a régióközi munkamegosztásban együttesen elfoglalt helyük által meghatározottan jelentek meg”. Ebben az időben kritikaként fogalmazódott meg, hogy a régiók csak a globálisabb struktúráktól fokozatosan átvett jellemvonásokat viselhetik. Néhány évvel később ugyancsak az angolszász radikális földrajzi irányzat vezette D. Masseyt (1985) az új felismeréshez: „the unique is back on the agenda”. Vissza kell térni az egyeshez, a különöshöz, Vidal de la Blache „regionális egyediségéhez”. Így az új nemzetközi munkamegosztás ortodoxiájának regulációs kritikája megdöntötte a globális strukturalizmust, oly módon, hogy a helyi területi „egyediséget” helyezte az állam-nemzet viszonyának középpontjába. Mások még ennél is messzebbre jutottak.

Az „endogén” regionális fejlődés

Az 1980-as évek végén megjelenő tanulmányok már egyre gyakrabban foglalkoznak azzal a gondolattal, miszerint szakítani kell a globális strukturalizmussal, valamint a Rostow-féle fejlődési szakaszok predeterminista elméletével. Ezek az elméletek már egy új ortodoxia felé mutatnak, miszerint az ipari régiók sikerét és növekedését belső dinamizmusukra kell visszavezetni.

A kiindulási pont alapjait vitathatatlanul *A. Bagnasconak*, *C. Trigiliának* (1977, 1984, 1988), és *S. Brusconak* (1982, 1984) a „Harmadik Itáliáról” szóló munkáiban találhatjuk meg. A Milánó-Torino-Genova klasszikus ipari háromszög és a reménytelenül elmaradott Mezzogiorno között olyan sajátos iparral rendelkező városok, vidékek emelkedtek ki, melyek önerejükől lettek sikeresek a világpiacon. Míg az előbb említett tanulmányok inkább az endogén fejlődésű régiók társadalmi jellemzőivel foglalkoztak („a piac társadalmi építése”), *G. Becattini* (1979) arra hívta fel a figyelmet, hogy e régiók tipikus, a kis- és közép vállalatok rendszerének keretei között, a verseny, a vetélkedés és a kooperáció sajátos keverékét magába foglaló ipari szervezettel rendelkeznek. Mindez eszünkbe juttatja *A. Marshallnak* 1900-ban megfogalmazott elméletét: az ipari körzetet (*district industrial*). E szerint kétféle ipari szervezet létezik: az egyik az egyetlen nagyvállalati keretbe integrálódó munkamegosztás által irányított szervezet, míg a másik a termelőfolyamat egy-egy szegmensére specializálódó kisebb cégek között létrejövő dezintegrált társadalmi munkamegosztás (a piaci folyamatokon és a kölcsönkapcsolatokon keresztül csatornázódó) koordinációján alapul.

Zseniális elméletükben *M. Piore* és *C. Sabel* (1984) az ipari körzetek sikereit azoknak az általánosabb folyamatok speciális eseteiként betöltött szerepével magyarázták. A regulációs elméletre hivatkozva azt állították, hogy a mereven strukturált *fordista tömegtermelést* a *rugalmas specializáción* alapuló rendszer követi (amely térszerkezeti átalakulást is eredményez), és a fordista ágazati kapcsolatokat felváltják a *körzetek*. Az új ipari térszerkezetben a munkaerő szakképzettségén, a decentralizált innováción és a vállalatok közötti piaci és kölcsönkapcsolatok által létrejövő koordináción van a hangsúly. E két jellemző már utal az ipari körzet *atmoszférájára*.

Ezzel párhuzamosan, *A. Scott*, *M. Storper* és *R. Walker*, kaliforniai geográfusok gondolkodására államuk és különösen Los Angeles növekedése, fejlődése gyakorolt igen nagy hatást. Különböző kiindulási pontból hasonló következtetésig jutottak. Először is, érdeklődésük középpontjában a *metropoliszok* álltak, elsősorban a megapoliszok, amelyekben utólag felismerték a körzeteket, mint a megapoliszokat „patchwork”-ként alkotó részeket. Ámbár ismerték a *regulációs elméletet*, melyből saját terminológiájuk egy részét is merítették, elsősorban a munkamegosztás dinamikájának és az agglomerálódás külső hatásainak neomarkista, illetve neoklasszikus (*Coase* 1937, *Williamson* 1975) elemzéseire támaszkodtak. *A. Scott* a *Metropolis* című szintézisében (1988) rámutatott, hogy a kaliforniai Orange megye elektronikus ipari körzetének kezdetben nem volt kvalifikált munkaerő-piac (szemben a Szilícium völgygel, ahol a Stanford Egyetem ipari parkja fejlődött ki). *Storper* és *Walker* (1989) a majdnem a semmiből kifejlődő pólusok megjelenésének modelljéről értekeztek, kvázi-nietzschei tónusban.

Így a kis olasz körzetektől a világméretű megapoliszokig a „rugalmas specializáció” új technológiai paradigmája nemcsak az üzemek és irodák városi letelepedésének újra éledő folyamatát magyarázta, hanem a metropoliszok mennyiségi növekedésének új korszakára is felhívta a figyelmet: íme, megtalálták a fordizmus válságából való kilábalás új térbeli formáját. A világ városi régióinak és városainak jövőbeli hierarchiáját a körzetek (vagy a körzetek csoportjainak) sajátos, belső stratégiája fogja meghatározni: győzzenek a legjobbak!

A vita

Levonhatók-e egyértelmű következtetések az új gazdasági terek földrajzával kapcsolatos, majd 15 éven át tartó vitákból, kutatásokból? Nem lehetünk ebben biztosak. Bőven találunk viszont új gondolatokat, módszereket. Világméretű társadalmi-gazdasági válság és a válság által generált térbeli (városi és regionális) feszültségek szenvedő alanyai voltunk és vagyunk. Ez a válság fájdalmas következményekkel jár, és ez a fájdalom néha a kutatók visszafogott, hideg elemzéseiben is visszaköszön. Senki sem lehet közömbös az újonnan születő világgal szemben: ez más, mint amilyen gyermekkorunkban volt, és más, mint ahogy azt idősebb kollégáink régebben leírták. Felfedezni egy új - a jövő - társadalom első jeleit, nos, ez a kutató legnemesebb törekvése, mesterségének öröme és kockázata. A jövőre vonatkozó elképzelések a jelenlegi kutatások eredményeiből, következtetéseiből alakulnak ki. Ezek az elképzelések, jóslatok szerteágazóak, nagymértékben különböznek egymástól, és ez így is van rendjén. A közös vonásokból azonban lassan mégis kirajzolódik előttünk a kép: egy új paradigma.

Ez mindenekelőtt a választott módszerben jelenik meg. Visszatért az „ipari szervezet”: a városok elemzésének középpontjában az elkülönült gazdasági tevékenységek közötti kapcsolatok vizsgálata áll. Húsz évvel ezelőtt született meg az ésszerű tervezés fantazmagórikus elmélete, vagyis a termelést, a társadalmi újratermelést és a teret strukturáló nagyvállalati és állami tervezés gondolata. Úgy tűnt, a városi és regionális tervezési folyamatokat a hierarchia (a vállalaton belül) és a kormányzati gyakorlat (a társadalomban) uralja. Manapság viszont, a szereplők versenyhelyzetben hozott döntéseit nyilvánvalóan és elsősorban a spontaneitás vezérli. Ez az alapvető fordulat lehet az új városi gazdaság kulcsa is - korunk kulcsszavai a „vertikális dezintegráció”, és a „társadalmi munkamegosztás”.

Mint hogy azonban a társadalom mégiscsak egy egészet alkot, szükség van arra, hogy valamilyen módon szabályozzák ezeket az egymástól elkülönülő jelenségeket (a vállalkozói szubjektivitás és a társadalmi koherencia közötti ellentmondást) még a válság idején is, de különösen a válságból való kilábalás folyamán. Az első szembevetendő eredmény a tevékenységek materializálódása a térben, a gazdasági vidék - a fogalom eredeti értelmében - tartamilag a reguláció egyik legelső formájává vált, még a piac, a termelő és ügyfele, ill. a munkaadó és munkavállaló közötti első monetáris tranzakciót megelőzően. Mint ahogy a XIX. században, ahol is az „egyszerű kooperáció”, az egy műhelyben dolgozó kézművesek csoportja jelentette a tőkés hierarchia első állomását (a Foucault-nak oly kedves „panoptikum” első változata), a potenciális előnyökkel és alacsony árakkal járó agglomerálódást. Ez volt és maradt a tőkés piac első feltétele.

Amikor alacsony árakról beszélünk, elsősorban nem is a szállítás költségeire gondolunk, hanem sokkal inkább az információ, a „tranzakció” költségeire. Amikor információról beszélünk, akkor nem a hirdetőoszlopon megjelenő újságokra, vagy a publikált árjegyzékekre gondolunk; a szó eredeti értelmében használjuk a kifejezést: az újról, a létezésre alkalmasról, a valószínűtlenről van szó, amely a megszokott alapzajból emelkedik ki. E tanulmányok másik eredménye éppen itt ragadható meg: a telematikának ugyanis nincs szüksége az agglomerálódásra. Az urbanisták mégis

az „információ technológiájáról” beszélnek, de ahhoz, hogy megértsük ennek a „művészetnek” (techné) általános törvényszerűségét, ott kell lennünk, éppen azon a helyen, és a szemünk előtt kell az eseményeknek lezajlaniuk.

Az agglomerálódás, a térben lejátszódó hosszú időn át tartó tanulást, a megismerés folyamatát jelenti tehát. *Marshall* nyomán gyakran hivatkoznak a kutatók az „atmoszférára”, amely a „kultúra, az „oktatás”, a „gyakorlat” megfelelője. Ez a kreatív gyakorlat kollektív formája, ez az, aminek segítségével az emberek közlik egyéni élményeikből fakadó tapasztalataikat, ez az egyéni szubjektivitás kollektív alapja.

Természetes tehát, hogy amikor a válság megingatja a nemzetállamok makrogazdaság feletti uralmát, amikor az új technológiák felbukkanása és a piaci instabilitás elbizonytalanítja a nagyvállalatok megszokott irányítási módszereit, egyszóval, amikor visszafejlődik a „hierarchia”, új erőre kap az agglomerálódás, mint a piac „előszobája”, mint a piaci verseny küzdőpályája. Jelenleg és a közeljövőben az urbanizáció látszik „befutónak”.

Vajon az ipari agglomerálódás, - az ipari körzet - csak a „piacon” működik? És vajon a piac a hierarchiák (az oligopóliumok és a politikai társadalom) erejének átmeneti gyengülése vagy a fejlődés új modellje (amelyet a technológiai forradalom indukált), a rugalmas felhalmozás elterjedése következtében erősödik-e meg? Erről szól a vita.

Egy alapvető hiátus osztja meg - az olasz *Becattini, Brusco, Bagnasco, Sforzi, Trigilia és Garofoli* által képviselt - a körzet hívőket (*les aficianados*). A „Harmadik Itália csodájának” körzetei (az 1960-as évektől az 1980-as évekig) nem tisztán gazdasági körzetek, de nem is egyszerűen kollektív javak, amelyek előnyben részesítik a kereskedelmi tranzakciókat. Itt az „atmoszféra” jelenik meg a szabályozás más módjaiban: a civil társadalom keretei között a családban; a vállalkozók és alkalmazottak közötti bizalomban, a helyi közösségek szerepében stb. A (szükségszerűen elég kisméretű) „közösség” fogalmát *Tönnies* értelmezésében (*Gemeinschaft*) használják, és nem az individualista kereskedő társadalom (*Gesellschaft*) értelmében.

A spektrum másik végén a kaliforniai *A. Scott* áll² (1988, 1993), aki műveiben tiszta közgazdasági logikával mutatja be „a tőke és a munka gigantikus felhalmozódását” az 1980-as évek megapoliszának, Los Angelesnek, látványos fejlődésében. Az „amerikai álom” egyenes folytatásaként (nem feledkezve meg a többiekéről sem) magasztalja a vállalkozó szellem bölcs géniuszát, a decentralizált teremtő képességet, és e tényező vonzó és integráló erejének érvényesülését a világ olyan részeiben is, ahol ennek nem volt múltja, nincsenek gyökerei... Nem hagyja figyelmen kívül a reguláció nem-piaci formáit az agglomerálódáson belül, de egyértelműen hangsúlyozza, hogy mindezek mellékes szempontok Los Angeles esetében... És amikor az olaszok csak óvatosan mernek következtetni a körzetekre nehezedő veszélyekre, *A. Scott* magabiztosan hirdeti a fejlődés új modelljének, a „rugalmas felhalmozásnak” érvényességét, és felvázolja annak körvonalait: a polarizálódást a munkában, a társadalomban, a piac győzelmét, az állam visszahúzódását, a technika és a munkaerő rugalmasságát.

A vita más résztvevői (többek között A. Amin, F. Martinelli, E. Schoenberger) szerint a körzet új formája nem mutatja meg egyszersmind a válságból való kivezető utat is. Ezt három okkal magyarázzák. Először is, a régi fordista forma még nem múlt ki: a nagyvállalat és intézményeinek hierarchikus hálózata, a leányvállalatok és alvállalkozók, a menedzseri tervezés egyáltalán nem láthatatlan keze mindenütt nyomot hagy a térben. Másodszor, az olasz körzetek sajátos eseteket képviselnek; alapvetően a világgazdaság és egyéb függőségi viszonyok által meghatározottak, és ezt jobbra figyelmen kívül hagyják. Az olasz termékeknek tulajdonított minőség nem fejezi ki annak társadalmi költségeit: a kizsákmányolt nők munkáját, stb. A minősítés nem a legfontosabb jellegzetessége az új modellnek. Harmadsorban, még ha el is fogadjuk a rugalmas felhalmozás új modelljének hipotézisét, e modellnek különböző formái létezhetnek, és a régi hierarchia (a fordista multinacionális vállalatok jellegzetessége) megerősödve még visszatérhet az alvállalkozói piaci kapcsolatokon keresztül. Lehet, hogy a kisvállalkozók függetlensége az 1970-es és 1980-as években a bekövetkező újrendeződés rövid állomása - mintegy „zajos rendcsinálás” - volt csak a tőkekoncentráció évszázados folyamatában. De még egyértelműbbek lehetünk, és visszatérhetünk a probléma forrásához: a fejlődés új modellje talán még nem is létezik, hiábavaló tehát a térbeli fejlődés formáit a „rugalmas felhalmozás” Prokrusztész -ágyában keresni. Sokkal érdekesebb lenne a szabályozás új formáit - és annak koherenciáját - a gyakorlatban (*in vivo*) tanulmányozni.

Ez a kérdés új gondolatokat szült az 1980-as, '90-es évek fordulóján. És mivel ebben az esetben a városi régiókról van szó, a figyelem középpontjában a városi agglomeráció és az irányítás, a törvényhozás és az állam tevékenysége közötti közvetítő regulációs formák álltak. Létrejött tehát egy új fogalom, amelyre - minden próbálkozásunk ellenére - nem találunk megfelelő francia szót: ez a *gouvernance*³.

Ha tovább gondoljuk a dolgot nyilvánvalóvá válik, hogy a nem-piaci és nem-állami regulációs formákról van szó. Gramsci meghatározásából kiindulva (az állam = a civil társadalom + a politikai társadalom) a *közösségi reguláció* (*gouvernance*) = a civil társadalom mínusz a piac... Sőt, hozzátehetjük még a helyi politikai társadalmat, az önkormányzatokat is.

Hálózatok és politikák

A térbeli változás két következménnyel járt: egyrészt a hálózat fogalmát ezentúl a körzet (*district*) tölti be, másrészt a politikai erők szerepének vizsgálata újra fontos szerepet kap.

Beszéljünk először a hálózatról. A hálózat a piaci folyamatok hatókörén kívül létrejövő - vállalatok közötti - szerveződés egyik formája, melynek irányításáról már szóltunk. A vállalatok közötti viszonyokat így vagy a hierarchikus (függőségi) kapcsolatok, vagy a „partneri” kooperációs kapcsolatok határozzák meg. Storper, Harrison, Salais tanulmányaikban a technológia iránt (ez nem újdonság!) és ami még meglepőbb, a társadalmi munkamegosztás fejlettsége iránt is közömbös irányítási formák szélsőséges változatáról írnak. Léteznek olyan körzetek, amelyeket a körzetben található nagyvállalatok „központjai” strukturálnak, és paternalista körzetek, amelyeknek semmi közük sincs a marshall-i körzetekhez. Ettől kezdve a vertikális dezintegráció földrajza azonosítani próbálta magát az elmúlt idők fordista

földrajzával, amelyet hajdan *M. Castells* és *F. Godard* karikírozott a *Monopoleville* (1974) c. könyvben: ezek valójában olyan ipari zónák, amelyeket a szerény bérlakások és az alkalmazottak lakónegyedeinek nagy együttese ismertet ki. Korántsem csupán a múlt továbbéléséről van szó. Ennek egyik leglátványosabb példája Toyota-City, amely, ha valamire, akkor a poszt-fordista irányítási módszerre kiváló bizonyíték (*B. Coriat* [1991] „Ohnizmusnak” nevezné ezt), amelyet just-in-time szolgáltatások, minőségi körök stb. jellemeznek.

Másrészt a hálózat - amely inkább funkcionális értelemben használt, mint földrajzilag - hihetetlen módon kibővíti a megfigyelt új „objektumok” térbeli lehetőségeit. Amennyiben az új ipari szervezet lényege a gazdasági egységek irányítási önállóságának és azok egymás közötti rutin jellegű kooperációjának viszonya, a hálózat a szervezet technikai és társadalmi formáitól válik függővé. Ezeknek egyrészt „irányítottnak”, másrészt koordinálnak kell maradniuk. Az agglomerálódás során létrejövő előnyök azonban nem fedik le az összes területet: ezeket a hiányosságokat jelenleg a jól kiépített közlekedési és telekommunikációs hálózatok kompenzálni tudják. A körzet szintjén túl (ami önmagában is már egy hálózat, sőt egyes esetekben a körzetet egy téregység „fényudvarának” is nevezhetjük) kirajzolódik előttünk a „körzetek hálózata”. Ezt a jelenséget akkor tapasztaljuk, amikor az iparvállalat két városba települ.

Ennek jó példája a Párizsban és Toulouse-ban működő repülőgépgyártás. A toulouse-i repülőgépgyártás régiója komoly állami múltra visszatekintő, az Aérospacial köré szerveződött légi és űrkutatáshoz kapcsolódó hierarchikus körzet (ez a szerkezet még a világháború előtti időkből származik, amikor is a repülőgépgyártást hadiipari megfontolások is befolyásolták). Itt elsősorban a végtermék, tehát a repülőgépek összeszerelésével foglalkoznak. Ebben a megközelítésben a toulouse-i repülőgépipar egy európai méretű, ipari körzeteket magába foglaló hálózat részét alkotja (ez esetben a francia Airbus gyártásában). A SNECMA CFM-56 motorjait viszont egy másik csúcstechnológiájú körzetben gyártják, a párizsi agglomeráció délnyugati negyedében („a SNECMA ív-ben”). Ez utóbbi a „klasszikus” ipari körzet romjain épült, vagy még inkább a francia szocialista mozgalomról híres valamikori „Vörös Övezet” közelében (ahol Hispano-Suiza már 1936-ban szervezett sztrájkokat a Bois-Colombes-ban).

Ez a terület, részben más körzetekkel, a párizsi „Tudományos Övezettel” (la Cité Scientifique) és az Hauts-de-Seine déli részén lévő elektronikai gépgyártás körzetével esik egybe, északon a Défense üzleti negyedével (Párizs melletti irodaközpont) határos. A párizsi repülőgépgyártó körzetet partneri viszony köti össze az új-angliai General Electric településhelyekkel is. Más körzetekhez is kapcsolódik a felsoroltakon kívül, amelyek szintén kooperálnak Toulouse elektronikai iparával. A térség tehát nemcsak a „körzetek hálózatahoz” tartozik, hanem a „hálózatok körzetéhez” is. A nyugati és a déli autópályák közötti területen, a Saclay-i fennsík irányában, Párizstól kb. 20 km-re délre, (ahová egyébként nukleáris ipar települt) különböző gazdasági ágazatok koncentrálnak. Ezek az ágazatok gyakran tranzakciós kapcsolatban állnak egymással, mindenekelőtt ugyanarra a főleg jól képzett munkásokból, technikusokból, mérnökökből és tudományos kutatókból álló munkaerőpiacra települtek. E térségben kialakult az ágazatok közötti agglomerálódás, és az urbanizáció érezhető előnyökkel jár. Ez az „atmoszféra” már nem azonos a - *Carnének* és *Prévertnek* oly fontos - költői realizmus atmoszférájával, amely a régi Vörös Övezet romjain agonizált! Ha arra gondolunk,

hogy Toulouse-ban nemcsak repülőgépgyártás folyik (hiszen ott van a l'ONIA, az elektronikai ipar...), láthatjuk, hogy milyen sajátossággal rendelkezik egy metropolisz: ez a „hálózatok körzete”, a földrajzi közelséggel és főleg hasonló „társadalmi típus”-hoz tartozó ipari területek agglomerációja, amely már azelőtt létrejön, mielőtt közöttük bármiféle kereskedelmi tranzakció végbement volna.

Ily módon finomítják - *Garofoli* elméletét kibővítve - *Leborgne* és *Lipietz* (1991, 1992) gondolatai a "területi rendszer" fogalmát. Grenoble például egy "területi rendszer": az elektronikai ipar fejlődése nemcsak belső okokra vezethető vissza (mint ahogy a Szilícium-völgy esetében történt), hanem arra, hogy Grenoble már az ipar fejlődése előtt is a vízienergia átalakítására épült elektrotechnikai körzet volt (és az is maradt). Mindemellett a regionális szakmai ágazat és a nemzeti közösség közötti feszültségek már a fordizmus hajnalán (amikor is az Alsthom magába szippantotta a Merlin-Guérin-t) felszínre kerültek Grenoble-ban.

A hálózatok körzetének sajátos atmoszférája azonban nem alakul ki egykönnyen. Toulouse-ban igazán csak a 1980-as években tapasztalhattunk valami hasonlót (a fejlett technológiával rendelkező iparágak Párizsból kiinduló, évtizedekig tartó voluntarista decentralizációja után), és annak ellenére, hogy egyes nyilatkozatok szerint Montpellier már "túlfejlettnék" tekinthető, mások szerint ez nem több "egy sivatagban felépült katedrálisnál".

Mondhatjuk, hogy itt a területi változások második dimenziójáról van szó: megjelenik a politikai, a közösségi reguláció. Mint ahogy azt már az előbbieken említettük, a politikai, közösségi reguláció színre lépését leginkább a "*gouvernance*" fogalmi kereti között tudjuk értelmezni. Foglaljuk össze tehát, hogy mit is értünk a vita politikai, közösségi dimenzióján: a *közösségi reguláció* (*gouvernance*) formájától, természetétől, erkölcsi vagy társadalmi vetületeitől függetlenül tény, hogy a hálózatok létrejöttére és működésére a közösségi reguláció a piaci folyamatokkal egyenértékű (sőt, annál jelentősebb) hatást gyakorol. Ez a felismerés elegendő ahhoz, hogy megingassa a neoliberais modellek mindenhatóságába vetett hitet, és felhívja a figyelmet arra, hogy a termelőerők fejlődésében a piaci kapcsolatokon kívüli erők is szerepet játszanak.

Biztosak lehetünk abban, hogy azzal, hogy a közösségi, politikai reguláció során egyes fejlődési modelleket előnyben részesítenek másokkal szemben (a választott területfejlesztési akciók természetesen egy új társadalmi-területi egység megjelenésén alapulnak) meg is határozzák az ipari hálózat és a munkaerőpiac alapvető jellemzőit - egyszóval a területfejlesztés szempontjait is. Ez a megállapítás felveti a kérdést: milyen területi szinten értelmezhetjük ezeket a modelleket?

Egyesek "terület" alatt "országot" értenek, mivel szerintük a posztfordista forgatókönyvek lényegi, és a modellek közötti különbségeket megalapozó jellemzőit a bérarányok és a bérszintek eltéréseiben ragadhatjuk meg - és ezeket az eltéréseket leginkább a nemzeti szintű jogszabályok és a szokásjog határozzák meg. Mások szerint azonban mindennek semmiféle gyakorlati - sőt még elméleti - jelentősége sincs. Szerintük csak abban az esetben érdemes ezzel a megközelítéssel élnünk, ha a társadalmi-területi egységek rendelkeznek bizonyos szintű cselekvési szabadsággal, amely lehetővé teszi számukra, hogy bevezessenek egy, a nemzeti és nemzetközi politikai viszonyoktól (ie. az Európai Uniótól) és a világgazdasági folyamatoktól független és a helyi sajátosságokat figyelembe vevő, újszerű közösségi regulációs gyakorlatot.

Összefoglalás

A közösségi reguláció (gouvernance) különböző formáit vizsgálva újra találkozunk a - társadalomtudományokban egylényegűként jelen lévő, esetünkben a lokális/globális fogalom-pár mentén megfogalmazódó - dialektika problematikájával. Ebben az értelemben csak akkor tipizálhatjuk a "nyertes" régiókat (pontosabban szólva, akkor tudjuk megfogalmazni, hogy milyen módszereket kell követni ahhoz, hogy egy régió sikeres legyen), ha nemzeti, vagy szövetségi állam-típusok szintjén közelítünk a dologhoz. A különböző államok pedig akkor lesznek a világgazdasági verseny "nyertesei", ha megfelelő módon képesek ösztönözni és megalapozni ezen "nyertes régió"-típusok kialakulását és működését.

Mondanunk sem kell, hogy itt gazdasági értelemben használjuk a "nyertes" szót. Nem kívánunk foglalkozni azzal, hogy milyen szempontok szerint nevezhetünk egy országot vagy régiót erkölcsi, politikai, társadalmi vagy ökológiai értelemben "győztesnek". Lehet, hogy ökológiai katasztrófával egyenlő az, ami ma Los Angeles-ben történik (ezzel egyébként Los Angeles vezetői is egyetértenének); a "picike" Frankfurtban azonban a Zöldeknek alig maradt mára tennivalójuk. Azt mondhatjuk, hogy Frankfurt egy feljövőben lévő gazdasági világhatalom pénzügyi központja, míg Los Angeles egy gazdasági bajokkal küszködő "monstrum", az USA "nyertes" városa.

Kapcsoljuk össze tehát a minket régóta foglalkoztató kérdéseket (azaz a hálózatok és a politika kérdéskörét) a következő lényegbevágó problémával: "metropolisz" vagy "megapolisz"? Ezt a problémát a következőképpen is megfogalmazhatjuk. Európa "nyertes" részein található "sikeres" régiók (Dél-Németország és Észak-Olaszország) "körzetek hálózataiba" rendeződnek, melyeket közepes méretű, metropolisz szintű hálózatok körzetei egészítenek ki (mint például München, vagy Milánó). Los Angeles esetében azonban más a helyzet. Ott, sokkal inkább egy hatalmas, hálózatokat összefogó körzetet találunk, melyet gyakran annyira nehéz felismerni, hogy egyesek nem is hálózatok körzetéről, hanem "hálózatok köreiről" beszélnek. Hiszen milyen "atmoszféra" kötné is össze a régi Belváros kóceráit, ócska műhelyeit és Orange megye elektronikai iparát, hacsak nem az, hogy mindkettőben kizsákmányolt latin-amerikai emigránsok dolgoznak? Los Angeles hatalmas méreteit tekintve ezt a "körzetet" akár a "hálózatok szórt együttesének" is nevezhetnénk.

Engedjék meg, hogy végül egy kockázatos, és a tudomány mai állása szerint még nem bizonyítható megállapítással éljek. Ha igaz, hogy a fordizmus válságából való kilábalás két legfontosabb foratókönyve szembeállítja egymással a "kevésbé szervezett" módon megvalósuló kapitalista változatot a "szervezettebb és az egyeztetési folyamatokra is hangsúlyt fektető" megoldási módozatokkal; és ha igaz, hogy minél kisebb a közösségi reguláció (governance) explicit szerepe, a piacnak annál inkább támaszkodnia kell az agglomerálódás során implicit módon megnyilvánuló rendező erőkre, akkor azt mondhatjuk, hogy az első foratókönyv a "hálózatok szétszóródásának", míg a második a "körzetek hálózatainak" (kiegészülve néhány emberi léptékű, hálózatokat magába foglaló körzettel) kialakulását segíti elő. Ha az első esetben létrejövő téregységeket "megapolisznak", míg a második esetben kialakuló hálózatok körzeteit "metropolisznak" nevezzük,

akkor mondhatjuk, hogy a megapolisz a vesztes országokban található nyertes régiók (mint például, London vagy Los Angeles), míg a metropolisz (mint a hálózatok körzete és ebben a minőségében több, körzeteket összekötő hálózatnak a központja) a nyertes országokban található nyertes régiók térbeli megjelenési formája.

Fordította: Barta Györgyi és Králik Miklós

Jegyzetek

- ¹ Université de Paris I - Panthéon- Sorbonne, 191, Rue St-Jacques, 75005 Paris, France A szerző köszönetét fejezi ki a kiváló fordításért, és a magyar változat kiadásának kezdeményezéséért.
- ² A francia Courlet, Pecqueur és a grenoble-i IREPD csoport köztes helyet foglal el
- ³ angol kifejezés: A humán viselkedési formákat takarja. Szélesebb fogalom, mint a gouvernement = uralkodás, kormányzás. Az angoltól franciára történő fordítás tehát igen problematikus. Talán a „reguláció” felel meg leginkább tartalmilag, de míg a „gouvernance” inkább a hatalmi és a piaci koordinációs kapcsolatok regulációjára vonatkozik, mi inkább a „közösségi reguláció” használata mellett tesszük le a voksot.

Irodalom

- Amin A. (1989) Flexible specialisation and small firms in Italy: myths and realities, *Antipode*, 21, 13-34. o.
- Amin A., Robins K. (1990a), The re-emergence of regional economies ? The mythical geography of flexible accumulation, *Environment and Planning D: Society and Space*, 8, 7-34. o.
- Amin A., Robins K. (1990b), Industrial districts and regional development: Limits and possibilities, in Pyke F., Becattini G., Sengenberger W., eds., *Industrial Districts and Inter-firm Co-operation in Italy*, Geneve, ILO, 185-219. o.
- Aydalot P. (1984) A la recherche de nouveaux dynamismes spatiaux, in Aydalot P., ed., *Crise et espace*, Paris, Economica, 38-59. o.
- Bagnasco A. (1977) *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo economico italiano*, Bologna, Il Mulino.
- Bagnasco A., Trigilia C., (eds.) (1984) *Società e politica nelle aree di piccola impresa : il caso di Bassano*, Venice, Arsenale
- Bagnasco A., Trigilia C., (1988, 1993) *La construction sociale du marché. Le défi de la troisième Italie*, Cachan, Ed. de l'ENS-Cachan
- Bagnasco A., Trigilia C., (eds), (1988) *Società e politica nelle aree di piccola impresa : il caso della Valdelsa*, Milan, Franco Angeli
- Becattini G., ed., (1975) *Lo Sviluppo economico della Toscana*, Firenze, IRPET
- Becattini G. (1979) Dal settore industriale al distretto industriale, *Rivista di Economia e Politica Industriale*, 5, 1, 7-21. o.
- Becattini G. ed., (1987) *Mercato e forze locali: il distretto industriale*, Bologna, Il Mulino.
- Becattini G., (1990) The Marshallian industrial district as a socio-economic notion, in Pyke F., Becattini G., Sengenberger W., eds., *Industrial Districts and Inter-firm Co-operation in Italy* , Geneve, ILO, 37-51. o.
- Becattini G. (1991) Le district industriel: milieu créatif, *Espaces et Sociétés*, 66/67, 147-163. o.
- Bellandi M. (1982) Il distretto industriale in Alfred Marshall, *L'Industria*, III, 3
- Bellandi M. (1989) Small firms and industrial districts in Italy, London, Routledge.
- Benko G. B. (1991) *Géographie des technopôles*, Paris, Masson

- Benko G. B. ed., (1990) *La dynamique spatiale de l'économie contemporaine*, La Garenne-Colombes, Editions de l'Espace Européen
- Benko G. B. Dunford M., (eds), (1991) *Industrial Change and Regional Development: the Transformation of New Industrial Spaces*, London, Belhaven Press/Pinter
- Benko G. B. Lipietz A. (eds.) (1992) *Les régions qui gagnent. Districts et réseaux: les nouveaux paradigmes de la géographie économique*, Paris, PUF
- Braudel F. (1979) *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, Paris, A. Colin
- Brusco S. (1982) The Emilian Model: Productive Decentralisation and Social Integration, *Cambridge Journal of Economics*, 6, 2, 167-184. o.
- Brusco S. (1984) Quale politica industriale per i distretti industriali ?, *Politica ed Economia*, XV, 6, giugno
- Brusco S. (1990) The idea of the industrial district: Its genesis, in Pyke F., Becattini G., Sengenberger W., eds., *Industrial Districts and Inter-firm Co-operation in Italy*, Geneve, ILO, 10-19. o.
- Castells M., Godard F. (1974) *Monopolville: l'entreprise, l'Etat, l'urbain*, Paris, Mouton
- Christaller W. (1933) *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Iéna, Fisher
- Clark C. (1951a) *The condition of economic progress*, Londres, Macmillan
- Clark C. (1951b) Urban population densities, *Journal of the Royal Statistical Society*, Serie A, 114, 490-496. o.
- Claval P. (1989) L'avenir de la métropolisation, *Annales de Géographie*, 98, 692-706. o.
- Coase R.H. (1937) The nature of the firm, *Economica*, 4, 16, 386-405. o.
- Coriat B. (1991a) *Penser à l'envers*, Paris, C. Bourgois
- Coriat B. (1991b) Technical flexibility and mass production: flexible specialisation and dynamic flexibility, in Benko G. B., Dunford M., eds., *Industrial Change and Regional Development: the Transformation of New Industrial Spaces*, London, Belhaven Press/Pinter, 134-158
- Courlet C., Pecqueur B. (1989) *Un modele de développement diffus en mutation: l'exemple du Cholltais*, Grenoble, Notes et Documents IREP-D, n° 29
- Courlet C., Pecqueur B. (1990) *Systèmes locaux d'entreprises et externalités: un essai de typologie*, St Etienne, Communication au colloque «Mondialisation de l'économie et développement des territoires», 3-5 sept.
- Courlet C., Pecqueur B., Soulage B. (1993) Industrie et dynamiques de territoires, *Revue d'Economie Industrielle*, 64, 7-21. o.
- Fröbel F., Heinrichs J., Kreye O. (1980) *The New International Division of Labor*, Cambridge, Cambridge University Press
- Ganne B. (1992) Industrial Development and Local Industrial Systems in Postwar France. Political Economy of a transformation, in Storper M., Scott A. J., eds., *Pathways to Industrialization and Regional Development*, London, Routledge, 216-229. o.
- Garofoli G. (1985) Industrialisation diffuse en petite entreprise : le modele italien des années 70 *Cahiers I.R.E.P.-développement*, n° 9, 245-256. o.
- Garofoli G. (1986) Le développement périphérique en Italie, *Economie et Humanisme*, 289, 30-36. o.
- Garofoli G. (1991) The Italian model of spatial development in the 1970s and 1980s, in Benko G. B., Dunford M., eds., *Industrial Change and Regional Development: the Transformation of New Industrial Spaces*, London, Belhaven Press/Pinter, 85-101. o.
- Garofoli G. (1993) Economic development, organization of production and territory, *Revue d'Economie Industrielle*, 64, 22-37. o.
- Harrison B. (1992) Industrial Districts : Old Wine in New Bottles ?, *Reginal Studies*, 26, 5, 469-483. o.
- Hotelling H. (1929) Stability in Competition, *Economic Journal*, 39, 41-57. o.
- Leborgne D., Lipietz A. (1991) Idées fausses et questions ouvertes de l'après-fordisme, *Espaces et Sociétés*, 66/67, 39-68. o.
- Leborgne D., Lipietz A. (1992) Conceptual Fallacies and Open Questions on Post-Fordism, in Storper M., Scott A. J., eds., *Pathways to Industrialization and Regional Development*, London, Routledge, 332-348. o.
- Lipietz A. (1977) *Le capital et son espace*, Paris, Maspéro
- Lipietz A. (1985) *L'audace ou l'enlèvement*, Paris, La Découverte
- Lipietz A. (1986) Industries et métropoles dans le tiers monde, *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 29, 14-25. o.
- Lipietz A. (1990a) La trame, la chaîne et la régulation: un outil pour les sciences sociales, *Economies et Sociétés, Cahiers de l'ISMEA*, Série R-5, 24, 12, 137-174. o.

- Lipietz A. (1990b) Le national et le régional: quelle autonomie face à la crise capitaliste mondiale?, in Benko G. B., ed., *La dynamique spatiale de l'économie contemporaine*, La Garenne-Colombes, Editions de l'Espace Européen, 71-103. o.
- Lipietz A. (1993) Social Europe, legitimate Europe: the inner and outer boundaries of Europe, *Environment and Planning D: Society and Space*, 11, 5, 501-512. o.
- Lösch A. (1940) *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*, Jena, Fisher
- Marshall A. (1890) *Principles of Economics*, Londres, Macmillan
- Marshall A. (1900) *Elements of Economics of Industry*, Londres, Macmillan
- Marshall A. (1919) *Industry and Trade*, Londres, Macmillan
- Martinelli F., Schoenberger E. (1992) Les oligopoles se portent bien, merci! Eléments de réflexion sur l'accumulation flexible, in Benko G. B., Lipietz A., eds., *Les régions qui gagnent. Districts et réseaux: les nouveaux paradigmes de la géographie économique*, Paris, PUF, 163-188. o.
- Massey D. (1978) Regionalism: some current issues, *Capital and Class*, n° 6, 106-125. o.
- Massey D. (1984) *Spatial Divisions of Labour*, Londres, Macmillan
- Massey D. (1985) New Directions in Space, in Gregory, D., Urry, J., *Social Relations and Spatial Structures*, Londres, Macmillan, 9-19. o.
- Massey D., Meegan, R. (1982) *The anatomy of job loss. The how, why and where of employment decline*, Londres, Methuen
- Pecqueur B. (1989) *Le développement local*, Paris, Syros
- Piore M., Sabel C. (1984) *The second Industrial Divide : possibilities for prosperity*, New-York, Basic Books (Trad. française *Les Chemins de la prospérité*, Paris, Hachette, 1989)
- Rostow W. (1963) *Les étapes de la croissance économique*, Paris, Seuil
- Salais R. (1991) Flexibilité et conventions du travail: une approche, *Economie Appliquée*, 44, 2, 5-32. o.
- Salais R., Storper M. (1993) *Les mondes de production. Enquête sur l'identité économique de la France*, Paris, Ed. de l'EHESS
- Schoenberger E. (1988) From Fordism to flexible accumulation: technology, competitive strategies, and international location, *Environment and Planning D: Society and Space*, 6, 3, 245-262. o.
- Scott A. J. (1988) *Metropolis, From the Division of Labor to Urban Form*, Los Angeles, University of California Press
- Scott A. J. (1993) *Technopolis. High-Technology Industry and Regional Development in Southern California*, Berkeley, CA., University of California Press
- Sforzi F. (1990) The quantitative importance of Marshallian industrial districts in the Italian economy, in Pyke F., Becattini G., Sengenberger W., eds., *Industrial Districts and Inter-firm Cooperation in Italy*, Genève, H.O., 75-107. o.
- Storper M., Harrison B. (1991) Flexibility, hierarchy and regional development: The changing structure of industrial production systems and their forms of governance in the 1990s, *Research Policy*, 20, 407-422. o.
- Storper M., Walker R. (1989) *The Capitalist Imperative. Territory, Technology and Industrial Growth*, Oxford, Basil Blackwell
- Vernon R. (1966) International investment and international trade in the product cycle, *Quarterly Journal of Economics*, 80, 190-207. o.
- Wallerstein I. (1974) *The Modern World System*, New York, Academic Press
- Williamson O. E. (1975) *Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications*, New York, Free Press